

УДК 821.161.2-6."15/16

Олександр Астаф'єв,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

РЕЛІГІЙНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄЛИСЕЯ ПЛЕТЕНЕЦЬКОГО В УМОВАХ ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ XVI – XVII СТОЛІТЬ

У статті розкрито життєву і творчу долю видатного релігійно-культурного діяча і письменника, архимандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького. Основну увагу приділено його заходам щодо відновлення печерського монастиря, відкриттю в ньому наукового гуртка, кваліфікованій підготовці і виданню часословів, псалмів, акафістів, служебників, синаксарів, творів Йоанна Златоустого, Максима Грека, Кирила Лукаріса, Захарії Копистенського, Касіяна Саковича, Олександра Митури та ін.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, науковий гурток, гуманізм, православ'я, католицизм, полеміка.

Oleksandr Astafiew. Religijno-oświatowa działalność Elizeusza Pletenieckiego w warunkach sporów prawosławnych z katolikami w XVI-XVII wiekach

W artykule wyjaśniono życiowy i twórczy los wybitnego religijno-kulturalnego działacza i pisarza, archimandryty ławry Kijowo-Pieczarskiej Elizeusza Pletenieckiego. Podstawowa uwaga jest poświęcona jego działaniom z odbudowy klasztoru pieczarskiego, otwarcia w nim kółka naukowego, fachowemu opracowaniu i wydaniu czasosłówów, psalmów, akatystów, służebników, synacharionów, utworów Jana Złotoustego, Maksima Grieka, Cyryła Łukarisa, Zachariasza Kopysteńskiego, Kasiana Sakowicza, Aleksandra Mitury i dr.

Słowa kluczowe: Ławra Kijowo-Pieczarska, naukowe kółko, humanizm, prawosławie, katolicyzm, polemika.

Astafiev Alexander. Religious-educational activities of Elisha Pletenetsky in the terms of Orthodox-Catholic opposition during XVI - XVII centuries.

The article deals with the life and creative fate of prominent religious and cultural leader and writer, Archimandrite of Kiev-Pechersk Lavra Elisey Pletenetsky. The focus is put on his activities to restore Pechersk monastery, opening the science club there, qualified preparation and publication of Book of Hours, the Psalms,

litany, missal, Synaxarion, works of Ioann Zlatousty, Maxym Grek, Kyryl Lukaris, Zahariy Kopystensky, Kasian Sakowicz, Alexander Mytura etc. .

Key words: *Kiev-Pechersk Lavra, scientific society, humanity, Orthodoxy, Catholicism, polemic*

Єлисей Плетенецький (в миру – Олександр, у схимі – Євфимій, 1550/1554 – 1624) – український православний церковний, культурний та громадський діяч, просвітител, письменник, архімандрит Києво-Печерської лаври. Народився в родовому маєтку с. Плетенічі в Руському воєводстві (тепер Перемишлянського району Львівської області), неподалік від Золочева, в дрібношляхетській православній родині. Батько – старшина реєстрового козацтва (про його ранг відомостей нема). Навчався, ймовірно, у школі при Львівському Успенському братстві, а згодом в Острозі. У 1595 році прийняв чернечий постриг у Межигірському монастирі (за іншими даними – у Києво-Печерській лаврі), а в 1595-му при сприянні князя Василя-Костянтина Острозького став архімандритом Лещинського в честь Різдва Пресвятої Богородиці, біля Пінська. Як відомо, Іпатій Потій, єпископ володимирський і берестейський, у 1595 році разом із Кирилом Терлецьким поїхав до Риму та від імені ієрархії Київської митрополії приступив до укладання єдності з католиками. У присвяті до трактату «Унія альбо выкладъ преднейшихъ арътыкуловъ ку зъдноченью грековъ съ костелом рымскимъ належашыхъ» (Вільно, 1595) Іпатій Потій підкреслював, що створення об'єднаної церкви в Речі Посполитій зумовлене не матеріальним зацікавленням духівництва Київської митрополії, а усвідомленням необхідності здійснити Божу волю, оскільки «історичною місією українського етносу полеміст вважав відновлення первісної церковної єдності» [11, 47]. 23 жовтня 1595 року у Володимирі-Волинському відбувся антиуніатський собор, на якому прийнято протест проти об'єднання православної і католицької церкви в Речі Посполитій. Його підписали тодішній архімандрит Києво-Печерської лаври Никифор Тур і лещинський архімандрит Єлисей Плетенецький. У грудні 1596 року він взяв участь у Берестейському соборі супротивників церковної унії (в цей же час в Бересті проводився уніатський собор).

Трохи раніше, 23 жовтня того ж року в Володимирі-Волинському відбувся антиуніатський собор, на якому винесено протест проти об'єднання православної і католицької церкви в Речі Посполи-

тій. За участь в антиуніатському соборі король Сигізмунд Август III наказав передати управління Лещинським монастирем уніатському холмському єпископу Діонісію Збруйському [1: IV, 411-413]. Та він монастиря не віддав і всіляко перешкоджав уніатам захопити його, продовжуючи ним керувати. У вересня 1599 року, після смерті Никифора Тура, обраний архімандритом Києво-Печерської лаври.

«Двовладдя» у Києво-Печерській лаврі свідчило про крайнє загострення суперечностей між православними і католиками. Королівська влада не змогла в незміненому вигляді зберегти своє панування над монастирем, криза створила розколинку, в яку проривалося невдоволення й обурення православних станом речей. І хоча папа римський Климент VIII свого часу видав буллу про передачу Лаври греко-католикам, князь Василь-Костянтин Острозький виврядив православного ієрарха Єлисея Плетенецького до папського нунція, наполягаючи, щоб той сприяв утвердженню його на посаду архімандрита, при цьому князь пообіцяв понтифіку сприяти процесу об'єднання з Римом. Щоправда, нунцій однак поставив умову: спершу об'єднання, потім затвердження Єлисея Плетенецького. Нарешті, папа 19 липня 1603 скасував свою буллу про передачу Києво-Печерської Лаври греко-католикам. Рішення короля Сигізмунд Август III віддати митрополиту кафедру, а разом з нею і монастир Іпатію Потію, порушувало надане в 1522 році право шляхті Київської землі разом із братією обирати свого архімандрита. Тож король Сигізмунд Август III затвердив Єлисея Плетенецького лаврським архімандритом, а грамоту на архімандритство видав йому двома роками пізніше – 22 лютого 1605 року, після відповідного рішення сейму. У тому ж році король віддав Іпатію Потію маєтки Печерського монастиря в Литовському великому князівстві.

З весни 1612 року Єлисей Плетенецький тісно співпрацював із митрополитом софійським Неофітом, який на тривалий час осів у Києво-Печерській Лаврі. Неофіт фактично взяв на себе функції київського православного митрополита (освячував церкви, висвячував священників), конкуруючи з Іпатієм Потієм. Потій спочатку не наважувався нічого робити наперекір, оскільки Неофіта охороняли козаки, київські православні шляхтичі та міщани. А пізніше порушив проти Неофіта та київського православного духовенства (зокрема і Єлисея Плетенецького) судовий процес у Люблінському три-

буналі. Однак це ні до чого не привело. Представники духовенства і православні на суді заявили, що не доручали митрополиту Неофіту святити церкви і висвячувати священників, а інші заявили, що не визнають юрисдикції трибуналу та його рішень.

Після смерті Іпатія Потія в 1613 році Єлисей Плетенецький при допомозі козаків повернув Києво-Печерській лаврі втрачені маєтки і домігся для Печерського монастиря ставропігії – незалежності від Київської кафедри і підпорядкування Київському польському патріархатові.

З ім'ям Єлисея Плетенецького пов'язана широка культурно-релігійна діяльність: він влаштував у монастиреві гуртожиток (1615-1616), поліпшив монаше життя, провів ремонтні та реставраційні роботи в Свято-Успенському соборі. Він також став відомий своєю благодійною діяльністю. За його наказом, з монастирських запасів кожному, хто просив, давали хліб і гарячу їжу. При лаврі працювала кухня для престарілих жебраків. Ймовірно, архимандрит був причетний до заснування Китаєвої пустелі, яку започаткували деякі лаврські ченці, надалі пустелю поповнювали монахи-втікачі з інших монастирів, чий ігумени визнали Берестейську унію. За його архимандритства в Києві також з'явився Вознесенський жіночий монастир.

Уже згадувалося, що в 1620 році Єлисей Плетенецький разом з Петром Сагайдачним умовив єрусалимського патріарха Теофана відновити скасовану королем Сигізмундом Августом III православної ієрархію. Переговори, найімовірніше, відбувалися в Києво-Печерській Лаврі, де Теофан зупинився по дорозі з Москви. Патріарх спочатку не хотів цього робити, оскільки мав непогані стосунки з королівським двором і дорожив ними. Але врешті-решт погодився – «за пожертву».

Процедура відновлення православної ієрархії суперечила тодішньому законодавству Речі Посполитої, згідно з яким вищих православних церковних ієрархів затверджував особисто король. Наказ Сигізмунда Августа III заарештувати патріарха і учасників процесу відновлення не був виконаний. Теофана і новообраних архієпископів та митрополита (ним став член «лаврського гуртка» Йов Борецький) охороняли козаки, а Сигізмунду Августу III йшлося про набір війська для протистояння Туреччині після драматичної для Речі Посполитої Цецорської битви (1620), яка закінчилася загибеллю вели-

кого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського і полоном польного гетьмана Станіслава Конецпольського.

Офіційного відновлення православної ієрархії (з її, однак, наступною заміною) домогся в 1632 році інший член лаврського гуртка – Петро Могила, коли Сигізмунда Августа III заступив на троні його син, Владислав IV.

Єлисей Плетенецький був, як про нього відгукувалися сучасники, людиною видатних розумових і моральних якостей. Зокрема, Захарія Копистенський у своєму надгробному слові над ним характеризує його «какъ мужа високой силы духа, набожного хранителя церковного правила, особливо еженощного, руководителя всехъ и выполнителя»; він був «глубокимъ аскетомъ, постоянно помнившимъ о смертномъ часѣ» [10:1, 67]. Як свідчить Захарія Копистенський, він прагнув зробити свій монастир осередком наукового просвітництва, яким він був на початку свого існування. Не шкодував здоров'я і сили для оборони православ'я, навіть у похилому віці не ухилявся від турбот і праці для блага праці.

Архімандрит згуртував довкола себе видатних тогочасних православних релігійних і освітніх діячів. Серед них були літератор і проповідник Захарія Копистенський, енциклопедист і філолог Памво Беринда, друкар, лінгвіст, перекладач і проповідник Тарасій Земка, учитель і перекладач Лаврентій Зизаній-Тустановський. Згодом до лаврського інтелектуального кола долучилися Йов Борецький Петро Могила. Коло їх ерудиції та зацікавленості було широким: богослов'я, філософія, лінгвістика, географія, образотворче мистецтво, антична і ренесансна західноєвропейська література, літературний переклад [5, 119-120].

До гуртка Єлисей Плетенецький запросив також Йова Княгиницького – засновника Манявського скиту, колишнього викладача Острозької академії, близького до сім'ї Михайла та Раїни Вишневецьких. Але через розбіжність у поглядах на суть чернецтва з лаврськими інтелектуалами Йов Княгиницький незабаром покинув Лавру і повернувся до свого скиту [4, 138].

Того ж таки 1615 року Єлисей Плетенецький взяв участь в організації школи Богоявленського братства, він став її співзасновником. За зразок було взято львівську братську школу, де колись навчався він сам. Пізніше, вже за архімандритства Петра

Могили, будучи об'єднаною з Лаврською школою, Богоявленська братська школа стане частиною Києво-Могилянської колегії. Спонсором школи Богоявленського братства стала дружина мозирського воеводи Єлизавета (Галшка) Гулевич, яка пожертвувала на неї значну частину своїх володінь. Згодом школою опікувався козацький гетьман Петро Сагайдачний, який разом з усіма січовиками записався до Богоявленського братства, допомагаючи їй і фінансово. На кошти козаків звели головний храм братства – Богоявленську церкву. Навчання в школі було безкоштовним. Заняття проводив особисто Єлисей Плетенецький, а також члени його «гуртка» – Памво Беринда, Лаврентій Зизаній та інші. У братській школі викладали латину, богослов'я, риторику, географію, граматику. Серед учнів школи були також вихідці з різних країн [12:2, 80].

Лаврські монахи у передмові до однієї із перших книг, що вийшли в Києво-Печерській лаврі, свідчать, що головна його спонукка – відкриття друкарні, щоб, як вони виражаються, «соблюсти отеческое благочестіе и церковное правило вѣчно и непорушно» [10:1, 69]. З цією метою він за срібло купив у спадкоємців Федора Балабана («въ домѣ того»), після його смерті стрятинську друкарню і переніс її до Печерського монастиря. Це могло бути у 1606 році. У панегірику уже згадуваного Олександра Митури «Внзерункъ цноть превелебного в божѣ его милости господина отца Елисея Плетенецкого» є такі рядки:

Ти найпершим був і є не лише у славі –
ведеш, як то кажуть, рій у високій справі,
Бо друкарню возродив, що була занедбана,
пилот вкрилася з часів Балабана.
Той цю с праву розпочав з Божого бажання,
ремеслом оволодів, гідним поважання.
Тепер ти, до Божих справ душею прихильний,
церкві дав, що дати мав, у стараннях пильний,
Воскресив друкарню нам після Балабана –
знову видаванням книг церква уквітчана.
Адже книгами вона примножує віру,
вченнями отців своїх квітне серед миру.

Хай же Бог тебе стократ за це нагородить,
а ворог чатующий ні учім не шкодить
(Переклав М.Туз) [6:1, 634].

Для забезпечення друкарні папером за наказом Єлисея Плетенецького звели в Радомишлі (між 1612 і 1616 рр.) паперову фабрику – перше в Центральній Україні підприємство такого профілю (нині на його місці розташований Музей української домашньої ікони). Папір, випущений у ній, за життя Єлисея Плетенецького маркували водяним знаком у вигляді його особистого герба.

Архімандрит згуртував довкола себе видатних тогочасних православних релігійних і освітніх діячів. Серед них були енциклопедист і філолог, ієромонах Памво Беринда. До 1616 року він працював у львівській братській друкарні, але потім Єлисей Плетенецький запросив його особисто, як знавця грецької мови і знавця друкарської справи, для роботи над «Анфологіоном». Памво Беринда погодився не відразу – архімандриту довелося писати йому листи кілька разів. Але після видання «Анфологіону» Памво Беринда залишився в Києві і в подальшому брав участь в інших видавничих проектах Лаври.

До лаврського інтелектуального кола належали також: богослов, протопоп Лаврентій Зизаній; наступник Єлисея Плетенецького на архімандритство, ієромонах Захарія Копистенський; Тарас Земка, майбутній митрополит Київський і Галицький Йов Борецький, майбутній лаврський архімандрит а згодом також митрополит Київський і Галицький Петро Могила, й інші. Коло їх ерудиції та зацікавленості було широким: богослов'я, філософія, лінгвістика, географія, образотворче мистецтво, антична і ренесансна західноєвропейська література, літературний переклад.

До гуртка Єлисей Плетенецький запросив також Йова Княгиницького – засновника Манявського скиту, колишнього викладача Острозької академії, близького до сім'ї Михайла та Раїни Вишневецьких. Але через розбіжність у поглядах на суть чернецтва з лаврськими інтелектуалами Йов Княгиницький незабаром покинув Лавру і повернувся до свого скиту. Якщо для Єлисея Плетенецького чернецтво було одним із засобів служіння людям, то Йов Княгиницький розглядав його лише як засіб порятунку від мирського «брехливого царства диявола». На його погляди очевидно вплинуло

те, що він протягом більше 13 років жив на Афоні, куди його спровадив князь Василь-Костянтин Острозький. Там Йов Княгиницький спілкувався з Іваном Вишенським, відомим своїми консервативними поглядами, який заперечував будь-які інтелектуальні контакти православних церковних діячів із Заходом [13:10, 395-396].

Незважаючи на це, Єлисей Плетенецький з повагою ставився до Йова Княгиницького і неодноразово звертався до нього з проблемних питань, що стосуються церковного життя. «Гурток Плетенецького» сприяв поверненню Києву ролі великого гуманітарного і політичного центру руської частини Речі Посполитої. Видані за участю членів гуртка книги набули поширення не тільки в Речі Посполитій, але й у Московському царстві, інших слов'янських землях (Болгарії, Сербії) – зокрема «Великий катехізис» під редакцією Лаврентія Зизанія, укладений Памвом Бериндою «Лексіконъ славенороскій» – перший український словник. Він включав переклад на руську (староукраїнську) книжну мову близько 7 тисяч слів церковнослов'янської мови, а також деяких інших слів іноземного походження. Словник витримав кілька перевидань, зокрема і за межами Речі Посполитої.

Того ж таки 1615 року Єлисей Плетенецький взяв участь в організації школи Богоявленського братства, він став її співзасновником. За зразок було взято львівську братську школу, де колись навчався він сам. Пізніше, вже за архимандритства Петра Могили, будучи об'єднаною з Лаврською школою, Богоявленська братська школа стане частиною Києво-Могилянської колегії. Спонсором школи Богоявленського братства стала дружина мазирського воєводи Єлизавета (Галшка) Гулевич, яка пожертвувала на неї значну частину своїх володінь. Згодом школою опікувався козацький гетьман Петро Сагайдачний, який разом з усіма січовиками записався до Богоявленського братства, допомагаючи їй і фінансово. На кошти козаків звели головний храм братства – Богоявленську церкву. Навчання в школі було безкоштовним. Заняття проводив особисто Єлисей Плетенецький, а також члени його «гуртка» – Памво Беринда, Лаврентій Зизаній та інші. У братській школі викладали латину, богослов'я, риторику, географію, граматику. Серед учнів школи були також вихідці з різних країн.

Першою книгою, надрукованою у Києво-Печерській лаврі, був «Часословъ» (1616) з передмовою Захарії Копистенського. Серед

наступних видань слід назвати: «Анфологіонъ» (1619). У передмові до книги Єлисей Плетенецький дякує Богу за те, що побачив завершення «желаемого и зачатого, и обѣтомъ обдолженнаго сего настоящего дѣла» [9:2, 35]. Захарія Копистенський у другій передмові до видання розповідає про історію письмових книг, появу книгодрукування, зокрема і в Києво-Печерській лаврі, роль Йова Борецького, який переклав тексти з грецького оригіналу. На титульній сторінці книги вміщено зображення ікони Успення Божої Матері і преподобних Антонія і Теодосія. «Анфологіонъ» започатковує традицію українського, національного напрямку лаврського книгодрукування. У 1618 році тут же побачила світ невелика брошура Олександра Матури «Внзерункъ цнотъ», що містила панегірик фундатору друкарні архимандриту Єлисею Плетенецькому.

У 1620 році у друкарні Києво-Печерської лаври були надруковані «Служебникъ (или Литургіаріонъ)», за взірцем стрятинського «Служебника» 1604 року і «Номоканонъ». Передмову до першої книги написав Єлисей Плетенецький, а до другої – Памво Беринда. У науковій літературі нема одностайної думки, коли була надрукована «Книга о вѣрѣ» Кирила Лукаріса, припускають, що вона була набрана в 1619-1620 роках, а вийшла друком у 1621 році, коли Кирило Лукаріс став вселенським патріархом [10:1, 107].

Близько 1620 року у друкарні побачила світ «Слова на латинов» Максима Грека.

У 1622 році у киево-печерській друкарні вийшла друком невелика брошура Касіяна Саковича під назвою «Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачнаго, гетмана войска его королевской милости запорозкого», про неї ми вже вели мову.

Згодом киево-печерська друкарня підготувала до друку два видання. Перше з них – «Бесѣды св. Іоанна Златоуста на 14 посланій ап. Павла». Свого часу це видання мріяв опублікувати, як свідчить Захарія Копистенський, «зѣльный» князь, «ревнитель и поборникъ православной вѣры» Василь-Костянтин Острозький, але в силу різних причин йому цього зробити не вдалося. Подібний план мала і книгиня Теодора Чорторійська-Боговитинова, вона навіть переконала острозького ієромонаха, старця Кіпріана, який перебував на Афонській горі, перекласти бесіди Златоустого з грецької мови на церковнослов'янську. Князь Михайло-Корибут Вишневецький

взявся підготувати це видання до друку, але в 1616 році помер і свого задуму втілити не зміг. Нарешті перекладений рукопис потрапив до рук Єлисея Плетенецького, він доручив «словеснішому дидакалу и витіи» Лаврентію Зизанію-Тустановському звірити переклад з грецьким оригіналом і виправити помилки. До роботи залучили і Памву Беринду. «Бєсѣды св. Іоанна Златоуста на 14 посланій ап.Павла» вийшли друком у 1623 році з передмовами Єлисея Плетенецького і Захарії Копистенського. Єлисей Плетенецький у передмові називає це видання *душеспасительнымъ бисеромъ*, бо в ньому міститься не лише «вся богословія православної вѣры», але і «пречудная душеполезная нравоученія». Завершує книгу «Оглавленіє наряднѣйшихъ вещей», по-теперішньому іменний і предметний покажчики. Крім того, видавці все зробили для того, щоб полегшити читачеві пошук необхідного матеріалу, на полях вказали головні теми бесід і паралельні місця до того, про що йде мова, а незрозумілі місця і вирази розмовною малоруською мовою, що взагалі було характерною рисою літературної діяльності Захарії Копистенського.

Єлисей Плетенецький і його видавці-однодумці оцінював видання «Бєсѣды св. Іоанна Златоуста на 14 посланій ап.Павла» як визначну суспільну подію. Він у передмові писав: «Какъ жена евангельская, радовавшаяся о найденной драхмѣ, такъ и я созываю друзей и сосѣдей своихъ, говоря: радуйтесь со мною о такому бисерѣ, примите книгу разверстыми сердцемъ и руками, ибо съ нею вы принимаете и св.Златоуста, а съ нимъ Христа и Павла» [9:2, 69].

Друга книга «Бєсѣды св. Іоанна Златоуста на Дѣянія Апостольскія» вийшла в світ у 1624 році. Як і попередня книга, вона була гарно орнаментована, деякі із мініатюр вражають простотою композиції і красою опрацьованих сюжетів і героїв. Єлисей Плетенецький настільки ослаб, що не вірив, що зможе побачити надруковану книгу, тому свою радість від отриманого фоліанта він порівняв із радістю патріарха Якова, який побачив свого сина в Єгипті, і з радістю Симеона Богоприємця, що побачив Спасителя на 40-ий день після Його різдва в єрусалимському храмі. У передмові Єлисей Плетенецький просить «пресвѣтлый и православный іафетороссійскій родъ» прийняти його книгу з таким же благосердям, з яким він його сподвижники працювали над нею. «Это предисловіе к «Бєсѣдам св. Іоанна Златоуста на Дѣянія Апостольскія», проникнутое силою духа и

возвышеннымъ чувствомъ, было, по всей вѣроятности, лебединою, передсмертною пѣснiю славного архимандрита, въ честь созданной имъ типографiи» [10:1, 132].

У тому ж таки 1624 році, хоча дещо раніше від «Бесѣдъ св. Іоанна Златоуста на Дѣянiя Апостольскiя», вийшов «Псалтирь» з деякими вибраними молитвами, який з благословення Єлисея Плетенецького підготував монах Йосип Кирилович.

За Єлисея Плетенецького у друкарні виходили служебники, псалтирі, часослови, акафісти, синаксари.

Запровадивши друкарню Києво-Печерської лаври, Єлисей Плетенецький залишив по собі безсмертну і славу пам'ять, бо «лаврская типографiя уже при его жизни имѣла видъ именно своего рода книгоиздательскаго ученого общества, монашеской академiи и справочнаго печатнаго двора» [10:1, 141]. Надзвичайно цінні у науковому і церковно-історичному відношенні передмови і посвяти, що виходили з-під пера вчених лаврського гуртка. Від подібних передмов вони відрізняються актуальним і реальним змістом у душі візантійсько-слов'янського просвітництва, у них немає, як каже Захарія Копистенський, «піитического суесловія, языческихъ родословній и новосхаластики» [9:2, 73]. Завдяки таким своїм високим достоїнствам вони до сьогодні не втрачають своєї актуальності, є джерелом важливих знань про стан, характер і напрямок богословської думки в Київській Русі 1620-их років. Особливо приваблює оформлення та орнаментация книг, виданих Києво-Печерською лаврою, київський колорит ілюстрацій, серед яких – зображення Успенської чудотворної ікони, образи преподобних Антонія і Теодосія, рисунки різних предметів лаврських церковних реквізитів, можливість упізнати в костюмах зображених осіб (апостолів, єпископів, пресвітерів, мирян, євреїв і т.п.) риси тодішньої київської дійсності. «Этотъ національный, притомъ спеціально кiево-печерскій характеръ лаврскаго книгопечатанiя, заведеннаго Елисеємъ Плетенецкимъ, былъ настолько силенъ и, съ другой стороны, такъ прекрасенъ въ сущности своей, что онъ съ большою устойчивостью и успѣхомъ выдержалъ послѣдующую борьбу съ чуждыми и сторонними влiянiями, которыя чрезвычайно усилились въ скоро наступившую эпоху господства западно-европейской, въ частности, латино-польской культуры въ Кiевѣ» [10:1, 143]. Як каже про Єли-

сея Плетенецького Захарія Копистенський, «онъ столько сдѣлалъ для этого святаго мѣста, что кто бы послѣ него, съ помощію Божіею, ни потрудился въ этомъ монастырѣ Пречистой Богородицы, онъ будете все начинать и строить и оканчивать на его основѣ, на его фундаментѣ, на его созданіи» [9:2, 74].

Атанасій Кальнофойський у своїй «Тєратоурґица, lubo суда» подає епітафію на надгрібку архимандрита Єлисея Плетенецького (стор.45-46, №XXVI): «Świętey Duszy świętobliwego / staruszka / IELISEIA PLETENIECKIEGO / Archimandrita Pieczarskiego / Pamięć; / Ten odpoczywa zmarszy zewnątrz Cerkwie w Kapelli / tey, którą żyjąc za trunnę zmurował sobie. / Roku P.1624. Octob. 19 d. godziny 19» [7: IV, 52].

І далі: «TU POŁOŻONY WIELKI, NIE POMPEIUS< / BO NIE SIGIEYSKIE BREGI / WIELKI / TU POŁOŻONY / IELISEY PLETENIECKI. / Archimandryta Pieczarski / ktory Cerkiew tego Monastyra od ruin ciężkich uleczywszy, maitnosciach zastarzałe odmłodziwszy: / gdzie nie były nowe postawiwszy / Apparataми przystoynemi opatrzywszy, praesbyterow osadziwszy, / electa po sobie zostawiwszy: Ociec zakonnikom / Miły Pan y Pasterz dobry / sługom y poddanym / Z pokoіu doczesnego w wieczne postąpił mieszkania» [7: IV, 52].

У російському перекладі цей текст звучить так:

«Святой души благочестиваго
старца
Елисея Плетенецкаго
пам'ять.

Умерши, онъ покоится снаружи церкви въ сей каплицѣ, которую при жизни для гроба себе изъ камня соорудилъ. Года отъ Р.Х. 1624, октября 29, въ 19 часу» [3, 1-2].

Як ми уже згадували, ще за життя Єлисея Плетенецького, в 1618 році, вийшов присвячений йому панегірик «Внзерункъ цнотъ» Олександра Митури, написаний давньою українською мовою. Ще раз пошлемося на нього:

А ще мені потрібно про місце згадати,
де тебе наставленим зволив Господь мати,
Отче праведний чеснот високополітних,

що собою заступив до облуди спритних.
 Де ж наставлений еси? Патерик прадавній
 свідчить за святих мужів, чиї мощі дані
 За святий, безцінний скарб під твою опіку:
 монастир Печерський став за їхнього віку.
 За достойного життя, гідний дивування,
 став навічно, бо таким було фундування.
 Авже за твоїх старань чепурно убрався
 він, оздоблений, щоб всяк церквою пишався.
 На таке збагачення є воля Господня,
 у тому історія свідчить благородня.
 Задля церкви ти подбав про оздоби дивні,
 Бог подбає про дари праведній людині.
 (Переклав М. Туз) [6:1, 634].

Вірш Олександра Митури «Внзерункъ цноть» – вірєць одописно-панегіричного віршування, його завдання – прославити фундатора друкарні Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького. Володимир Перетц пише: «Хто б не був автором «Внзерунку цноть», – се був без сумніву для свого часу досить освічений і авторитетний настільки, що близькі до його люде і, може статись товариші по учителюванню, обрали його висловити свій настрій. Разом з тим се був заступник покоління розмірно нового: він не женеться за висотою слов'янської мови і стилю, пише «простою мовою», причепурюючи її часто в полонізми без крайньої потреби (потенжний, напр., і т.п.)... Можна виснувати, що О. Митура був українцем, який не цурався живих прикмет рідної мови; він не нехтував до речі вжити й приповідки, з пісні взятої – «добрую славу кинула под лаву» [7: IV, 67].

Олександр Митура відповідно до жанру панегірика, спираючись на античні засади риторики, прославляє чесноти Єлисея Плетенецького, його твір ніби розвивє зміст процитованої вище епітафії («Отче діянь праведних і чеснот великих, / що вийшов із родини предків знаменитих. / О, їм знак цей родовий дано незадарма – / їхня віра, добра честь знана миром здавна. / Це клейнод побожності статечних у вірі, / що до Бога, і пана, і до ближніх щирі. / Ти ж – побожник пращурів нащадок побожний, / спадкоємець достойний, володар заможний / Чеснот, що про них слава не підвладна силі / ні часу, ні

простору»). Звісно, панегірик змалював далеко не васі сторони життя і діяльності архімандрита, напр., у ньому ні слова нема про облаштування гуртожитку за чинос св.Василя і взагалі про поліпшення життя монахів, про запрошення до лаври освічених людей із різних міст, про боротьбу з особами, які посягали на майно Києво-Печерської лаври і т.д. На думку Степана Голубева, автор «стремится не столько к тому, чтобы перечислить всѣ дѣйствительные заслуги печерскаго архімандрита, сколько заботится о томъ, чт обы возможно болѣе возвеличить своего патрона, и притомъ возвеличить съ свойї или, точне, съ господствовавшей въ то время точки зрѣнія относительно цѣнности тѣхъ или других похвалъ» [3, 6]. Тому його панегірик, або ж по-іншому енкомія, має особливу структуру, в такому жанрі треба було вказати шляхетську приналежність особи, що вихваляється, генезу її роду, появу на світ, гармонійність «тіла і душі», справедливість, мудрість, використати *loci communes* (низку аргументів), послуговуючись відповідними тропами і стилістичними фігурами (метафори, гіперболи, антитези і т.д.). Недаремно ж таки Степан Голубев, що у творі на першому місці вихваляння клейноду (тобто герба) їх милості панів Плетенецьких, похвала його роду («на урожене»), довгі міркування про можливість достойно оспівати патрона, а далві йдуть його короткі характеристики: «статечность в вѣрѣ» (16 стиховъ), «праца и старане о Релїи старожитной» (16 стиховъ), «фондоване монастырей и церквей» (16 стиховъ), «фондоване друкарнѣ» (18 стиховъ) [3, 6].

Після смерті фундатора друкарні було опубліковано «Казанье на честномъ погребѣ блаженнаго мужа и превелебнаго отца кир Еллісеа, в іеросхимонахѣ Евфимїа Плетенецкого, архімандрита монастыра Печерскаго Кїевскаго, представленнаго въ року въ 1624 въ октобру, дни 29-мъ, презъ іеромонаха Захарїю Копыстенскаго, тогда нареченнаго, а теперъ милостїю Божїю архімандрита тогожь монастыра Печерскаго Кїевскаго, твореное и проповѣданное. В той же св. Лаврѣ монаст. Печер. К лѣта отъ сздания міра 7133, отъ воплощенїа же Бога слова 1625, февр. 17, індікта 8» (1625). Степан Голубев звертає увагу на те, що проповідь влетено чимало біографічних деталей Єлисея Плетенецького, зокрема, що він: належав до шляхетського роду («А похвалу отколь? Отъ благородїа ли, то ест, от шляхетства? Въ томъ певне похвалы ест годен, поневажь зъ

зацныхъ и побожныхъ родичовъ былъ урожоный»); до чернецтва, очевидно, був на державній службі і не цурався політичної діяльності («Если теж зъ политіцкихъ длностей его похвалити потреба?»); під час кончини йому було понад 70 років («Жиль абовѣмъ всего вѣку свого лѣт 70, и надто»; що в 1595 році «в Пинску в монастыру Лѣщинском насталь быти Архімандрітомъ»; що у вересні 1599 року «быль избранъ «на Архімандрітство Печерское»; що управляв Києво-Печерською лаврою 25 років і помер «въ року 1624, мѣсяца октобра дня 29»; що, готуючись до смерті, приготував собі гріб і прийняв «великую схиму» і став «зъ Еліссеа Евфиміемъ» [3, 9]. У проповіді перелічено історичні заслуги Елісея Плетенецького: «заведеніє въ Лаврѣ типографіи», «устройство бумажной фабрики въ Радомыслѣ», «призыв в лавру знающихъ и ученыхъ людей для исправленія издаваемыхъ книгъ, для научнаго образования, для лучшей постановки проповѣдническаго института», «заботы о введеніи общежитія въ Лаврѣ», «сохраненіє ставропигіальныхъ правъ Лавры», «защита православія», «заботы о благолѣпны обители», «поддержаніє монастырскихъ порядковъ» [3, 11].

На роковини від часу смерті архимандрита виголосив «Омилію», головна частина якої – роздуми про потребу поминати небіжчиків і про значення третин, дев'ятих, сороковин і роковин. «Се більше зразок великої вчености автора, знавця теорій казань і грецької мови, ніж матеріал для життєпису згаданого діяча» [7: IV, 55]. Хоча і в цій проповіді є слова, які свідчать про організаційну активність покійного: «Поминаймо учоныхъ людей прибежища, науки любячихъ промоторав и школь на розныхъ мѣсцахъ зичливого фундатора» [8: 1, 378].

Володимир Перетц звернув увагу на кілька фрагментів із твору Атанасія Кальнофойського «Тератоурѣѣца, lubo cuda», де автор перелічує і описує чуда, що трапилися за архимандритства Елісея Плетенецького; в одних його випадках ім'я лише згадано, в інших він виступає як дійова особа. «Тератоурѣѣца, lubo cuda» вийшла в світ 1638 року, через 14 років після смерті Елісея Плетенецького, дуже сучасні.

Атанасій Кальнойський у творі (ст. 65, другий § 1-го трактату) перелічує імена архимандритів Печерського монастиря, згадує серед них і Елісея Плетенецького, а в чуді VII-му (1603 року) згадує про його як про свідка. «Було ж воно так: один німець – хірург, Sinna

Нанус, на дорозі з військом до Москви, зайшов до Лаври, одірвав ногу св. Антонію і, прийшовши на станцію, поклав ногу на полицю. Вночі господарка прокинулася, наче від пожежі: це світилась дивним огнем нога святого, і ясність її була подібна до блискавки. І тричі показувалося це сяйво. Втрачену ногу святого віднайдено, «цирулик» каїться, господар, Богдан Скачко, чинить шану мощам і вертає їх синклітові духовних, з Єлисеєм Плетенецьким на чолі» [7: IV, 56].

У чуді IX, що сталося року 1616 (ст. 121-123), оповідається, як один Іван зі Шклову прийшов до Лаври на прощу; його випадково замкнули у церкві; він простяг руку, щоб украсти коштовний образ Богородиці, але сама Богородиця одкинула його до амвону. Упертий злодій, покинувши «zły obraz», йде в оферторіум, бере срібні чарки і йде далі, щоб грабувати, у великий вівтар; але йому заступає дорогу «szedziwy u świętobliwie poważny staruszek ieden u rzeczce: «A ktoż cię takowym panamarem, o człowiecze, postanowił», що в грабуванні кохається? Розпинається брязк ланцюгів у вівтарі арх. Михаїла і злодій падає мертво. Вранці сторожа знаходить його коло порога, підводить, обшукує, знаходить за пазухою срібло і веде до архимандрита – Єлисея Плетенецького. На допиті злодій каже, що його лихий попутав. Архимандрит наказує його закувати і спровадити на публічну роботу у Васильківський монастир. Але злодій збив кандали і, не відбувши наложеної покути, спохопився додому, де швидко й помер. Оповідач характеризує стосунки, але, звичайно, все оповідання повинно брати *cum grano salis*» [7: IV, 56].

У чуді XII, що сталося року 1617-го (ст. 129-130), теж згадано про Єлисея Плетенецького. Один аріанин, на ймення Василь, прийшов до ієродиякона Ліверія Пятницького, прохаючи одімкнути труну св. Юліани, княжни Гольшанської, щоб поклонитися її нетлінним мощам. Наслідуючи православних, він поцілував мощі, і влучивши хвилину, коли ієродіакон одвернувся, стяг персня з пальця в святої та й подався собі; але вийшовши за двері, впав і тут без сповіді віддав свою грішную душу. Тоді прийшов з братією Єлисей Плетенецький; бажаючи довідатися, з чого сталася така нагла смерть, наказав потрусити небіжчика, чи не взяв він часом чого з мощей. Оглянули і знайшли в кишені персня – «za czym spyta Ociec Wielebny Paraecclesiarchia: «z ktorego by Obrazu był ten złupiony»; ten policzy, wszystkie naydzie u iakoby tkniony otworzy trunienkę świętey Xiężny na ktorey ręce

prawey świeżo zdjęty obaczył kosztowny pierścien y powie Wielebnieyszemu Oycu Archimandrytowi: «Komu by z Błogosławionych zdarciem tego pierś ionka zmarły ten człowiek uczynił gwałt?» Gdy ta się dzieie tragoedia, przybył Bartłomiej Skorodeński, który o imeniu iego, conditiew i sekcie plugawej powiedział. Świadom iey zaś był nocuiąc u niego, gdy do Kiiowa pielgrzymował. Pasterz dobry (Єлисей Плетенецький) wziąwszy pierścionek na Ikonie Naśw. Panny między wielą kleynotow przypina, Świętokraycę za monastyrem zagrześć przykazuje, mówiąc: «Weycież, iak wielość obrazy iako iakowość ukazuje» [7: IV, 58].

Єлисей Плетенецький бере вже активнішу участь. Автор, в душі свого часу, так малює обставини чуда:

«Powiał Aquilo z gor Hyperboreyskich y zimney poddany Dniepr Kiiowski Cynosurze zkliiwszy, konnemu mostem postął, skrzepił, poburkował, powarzył drzewa, postrzygł listową ich ozdobę, starosiwym ie przyodziął grzonem, powietrze scisnął, domowe poskwarzył ptastwo, podrożnym pilny dech odiał, innych z ludzi pomroził, innych do ciepłego przuąpiął komina» [7: IV, 58]. У сей час вся печерська братія, лякаючись холоду, що був тоді у великій церкві, зібралася в церкві Петра і Павла і в суміжній трапезні, де завжди топлять і тому там тепло. Але під час служби разом і в великій церкві засвітились самі свічки, закадив ладан, заспівали янголи... Про ці події у великій церкві сповістили арх. Єлисея Плетенецького. Він скочив хутко, як олень, щоб почути небесних (gognuch) музикантів, і застав церковні двері замкнені і за ними почув спів, що вже стихав. Він покликав параекхлесиарха, той одімкнув двері, і архимандрит побачив, що свічки горіли, засвічені небесним огнем, і церкву наповнено небесними пахощами. Єлисей Плетенецький, зрозумівши чудо, впав на лице своє, покропив підлогу потьоками сліз і сказав братії, що зібралась: «Отці і братія, ми согрішили перед небом, що вийшли для морозу з сеї церкви... Молимо в Тебе, Господи, пробач, дай відпуст, дай нам його. Ми согрішили, посковзнулись...» і т. д. По довгій молитві архимандрит поцілував образ Спасителя, Богородиці, щоб ствердити обітницю, що відтепер, як і перед тим, служба Бога буде правитися у великій церкві» [7: IV, 56].

Ще одне чудо (XIX-е, ст. 149-151) сталось за архимандрити Єлисея Плетенецького, 1621 року, у великій піст, але тут він не брав участі.

Степан Голубев вказує на ще одне чудо (XXXIX) – зіцлення хворого вином, отриманим від Єлисея Плетенецького. Крім того, вчений наголошує, що «Тератоурґица, lubo cuda» Атанасія Кальнофойського була написана за наказом Петра Могили, тож її джерелом могли послужити «Собственноручныя записки» останнього Петра Могили», деякі текстуальні збіги цих творів він аналізує [3, 16-17].

Такими є історичні і міфічні штрихи до портрета видатного подвижника. Він залишив після себе немеркнучий слід в українській духовності. З його ім'ям пов'язана наша культурна пам'ять і культурна ідентичність, притаманний тодішній епосі і нашому суспільству набір текстів, зображень і ритуалів, які постійно використовуються та через «підтримання» яких наш народ стабілізує бачення себе самого, множить його через посередництво культурних форм і різних типів комунікації. Подвижницьку діяльність Єлисея Плетенецького справді можна назвати «фігурою пам'яті» [2, 12].

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты о церковно-религиозныхъ отношеніяхъ в Юго-Западной Руси (1322-1648) // Архивъ Юго-Западной Россіи. – К.: Тип. Г.Корчакъ-Новицкаго, 1657-1659. – Т.IV. – С.411-413.
2. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
3. Голубевъ С. Панегирикъ кіево-печерскому архимандриту Елисею Плетенецкому 1618 года / С. Голубевъ. – Київъ: Тип. Акад. Общ-ва «Петръ Барскій в Києвѣ, 1910. – 65 с.
4. Грушевський М. Духовна Україна: Упор. І.Гирич, О.Дзюба, В.Ульяновський / М.Грушевський. – К.: Либідь, 1994. – 558 с.
5. Кагамлик С. Кіево-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII-XVIII ст.) / М.Кагамлик. – К.: Національний Кіево-Печерський історико-культурний заповідник, 2005. – 550 с.
6. Митура О. Вінок чеснот превелебного у бозі милостивого пана отця Єлисея Плетенецького монастиря Печерського і проч. / О.Митура // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епохи Ренесансу (друга половина XV-XVI століття) та в епоху бароко (кінець XV-XVIII століть: У 4 кн. / Упор. В.Шевчук, В.Яременко. – К.: Аконт, 2006. – Кн.1. – С.631-636.
7. Перетц В. Панеґрикъ «Внзерункъцнотъ» превел. О.Є.Плетенецького / В.Перетц // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – Кн.VI. – С.52-68.

8. Плетенецкий Е. Омілія, або казанье на роковую память в бозѣ велебного блаженной памяти отца Еллисея, в іеросхиммонасх Евфимія Плетенецкого, архимандрита монастыра Печерского Киевского, презъ велебного и всечестного отца кир Захарію Копістенского... написанное и проповѣданное...» / Е.Плетенецкий // Архивъ Юго-Западной Россіи. – К., 1914. – Ч.1. – Т.8. – Вып.1. – С.345-385.

9. Титовъ Ф. Приложение къ первому тому изслѣдованія «Типографія Кіево-Печерской лавры / Ф.Титовъ. – Кіевъ: Типографія Кіево-Печерской Успенской лавры, 1918. – 562 с.

10. Титовъ Ф. Типографія Кіево-Печерской лавры. Историческій очеркъ (1606-1616-1916 гг.) / Ф.Титовъ. – Кіевъ: Типографія Кіево-Печерской Успенской лавры, 1916. – Т.1. – 406 с.

11. Ткачук Р. Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVIII ст. / Р.Ткачук. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2001. – 238 с.

12. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні / В.Ульяновський. – К.: Либідь, 1994. – Кн.2. – 254 с.

13. Sysyn F. Concept of Nationhood in Ukrainian History Writing. 1620-1690 / F. Sysyn // Harvard Ukrainian Studies. 1986. – Vol.X. – Nr 3/4. – P.390-402.